

Написане мишається

CXL

УДК 821.161.2.09

ТАРАС ШЕВЧЕНКО У КРИТИЦІ: ІВАН СТЕШЕНКО ПРОТИ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА (За архівними джерелами Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського)

Мета публікації – привернути увагу науковців до архівного матеріалу Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України. Наведено текст відгуку І. Стешенка на збірку статей С. Єфремова “Шевченко” (1914).

Ключові слова: рукопис, критика, Тарас Шевченко, Сергій Єфремов, Іван Стешенко.

Taras Shevchenko in literary criticism: Ivan Steshenko vs. Serhiy Yefremov (on the basis of archival sources from the Vernadsky National Library of Ukraine) (editing, introduction and commentary by Larysa Reva)

This publication seeks to draw the attention of literary scholars to the archival materials of the Manuscript Institute of the Vernadsky National Library of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. The editor cites I. Steshenko's critical review of S. Yefremov's collection of articles “Shevchenko” (1914).

Key words: manuscript, literary criticism, Taras Shevchenko, Serhiy Yefremov, Ivan Steshenko.

Іван Матвійович Стешенко (псевдоніми – Сердешний, Січовик, Світленко; 24 червня 1873, Полтава – 30 червня 1918) – український літературознавець, письменник. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету (1896), викладав у Київській жіночій гімназії, але вже 1897 р. заарештований і висланий із Києва, куди повернувся лише 1907 р. Був членом Старої Громади, Української соціал-демократичної робітничої партії й Товариства українських поступовців, Товариства Нестора-Літописця, секретарем Українського наукового товариства в Києві, дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка (з 1917 р.). Після Революції 1917 р. – організатор головного Товариства шкільної освіти, член Української Центральної Ради. Із червня 1917 р. – генеральний

секретар освіти, у січні-лютому 1918 р. – міністр, здійснив українізацію шкільництва. Убитий уночі в рідній Полтаві, куди приїздив у відрядження. Згідно із записом у щоденнику С. Єфремова від 20 грудня 1923 р., Стешенко став жертвою червоного терору й загинув від рук члена більшовицької організації на прізвище Башловка. Похований на Байковому цвинтарі в Києві.

Автор праць про І. Котляревського, Т. Шевченка, О. Стороженка. За книгу “Поэзия И. П. Котляревского” (1898) нагороджений Петербурзькою Академією наук. Редактор місячника “Сяйво” (1913 – 1914), співредактор “Робочої газети”

(1917 – 1918). Виступав у журналах “Київська старовина”, “Україна”, “Записках Наукового товариства імені Шевченка”, “Літературно-науковому вістнику”, газеті “Рада”. Це “була людина свого часу... Час від часу він підпадав під критику сучасників за лояльність, нерішучість, м’якість у розв’язанні питань українізації шкільної освіти” [7, 7]. На посаді міністра він тільки розпочав реформування освіти, зрушив із місця процеси українізації, здолав негативні тенденції опору у свідомості громадян щодо створення національної системи освіти [3, 161].

С. Єфремов із приводу смерті І. Стешенка писав: “Злочинна куля, що положила його в могилу, однаково безглузда, чи послала її рука простого грабіжника, чи політичного убивці. Коли це був грабіжник, то він не мав чого зняти з нього; коли це політичне вбивство, то воно ще безглуздіше, бо це удар по людині, що не причетна була до якого-небудь насильства й боролась самими культурними методами” [4].

Сергій Олександрович Єфремов (псевдоніми та криптоніми: С. Є., Ромул, С. Охріменко та ін.; 18 жовтня 1876 р., с. Пальчик, тепер Катеринопільського району Черкаської обл. – 10 березня 1939, Вологда) – український публіцист, літературознавець, критик, громадсько-політичний діяч, академік (із 1919), віце-президент ВУАН (із 1922). Народився в сім’ї священика. Навчався в Київській духовній семінарії. 1901 р. закінчив юридичний факультет Київського університету. Організатор української радикально-демократичної партії (УРДП), Товариства українських поступовців (ТУП) та Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), активний діяч Центральної Ради.

1919 – 1920 рр., під час окупації України військами Денікіна, С. Єфремов зазнав переслідувань. Про цей період життя його дуже мало відомостей. Уже пізніше, 1930 р. на суді академік свідчив: “В 1919 р. я жив у Києві, реальних посад я тоді ніяких не займав” [2, 14]. 1923 р. завідував Історико-філологічним відділом ВУАН, був головою Комісії для видання пам’яток новітнього українського письменства, Комісії для складання “Біографічного словника діячів України”, Ради Історико-літературного товариства.

Ще за життя С. Єфремов став легендарною особою. Проте “влада не прощала йому визивності, зверхності, неприхованого і повного неприйняття режиму, тієї внутрішньої незалежності, з якою нічого не можна було вдіяти... Попереду на Єфремова чекали арешт, слідство, процес СВУ” [6, 30].

“...Ім’я Шевченка, – писав С. Єфремов, – не тільки ім’я геніального письменника, а й запорука того, що не може без сліду зникнути народ, що таку силу від себе виставив... Діяльність Шевченка ввела українське письменство до гурту світових літератур і поставила його на новий шлях, давши свіжі мотиви й нові форми поезії” [1, 379].

Тарас Шевченко був для С. Єфремова провідним речником національної ідеї, котрий “вивільнив український рух із тісних меж “місцевого провінціалізму” та надав йому широкого національного значення” [5, 9]. “Роль Єфремова у становленні наукового шевченкознавства дуже вагома: йому належить початкова постановка й розробка багатьох ключових проблем” [6, 13], – зазначає Е. Соловей.

Як оцінила появу збірки С. Єфремова “Шевченко” (К., 1914) тогочасна критика? Нижче подаємо архівний документ Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського – рецензію І. Стешенка.

ІР НБУВ. Ф. 207. – №5

Іван Стешенко

Рецензія на збірку статей С. Єфремова “Шевченко” (К., 1914)

(Фіолетові чорнила, скоропис)

Ця велика збірка уміщує статті та замітки про Шевченка від 1899 — 1914 рр. В більшій своїй частині книга має публіцистичну вдачу і відповідну фразеологію;

решта, не маючи характеру наукових дослідів, межує з ними, бо постать думки про смисл творчости Шевченка, або про нього самого (се одне дає вже змогу розмовляти про збірку), у Єфремова на сторінках наукового органу, а деякі особливості уваг автора роблять се навіть потрібним. До чистої публіцистики відносяться такі уступи книги, як “Пропала книга”, “Клерикали проти Шевченка”, “Нечуваний ювілей”. Інші статті пересипано публіцистикою, або цілком присвячені вясненню Шевченка. І от в сій частині ми знаходимо такі речі, що, на нашу думку, трохи розминаються з істиною і через те, з погляду навіть публіцистичного, можуть внести деякі зайві пункти в національно-громадську свідомість.

Головна помилка автора, або вірніше, ряд її однакового типу, впливає з деякого передузяття автора, – в відносинах до Шевченка. Для д. Єф[ремо]ва останній є предмет великої любові, яку ми поділяємо разом з ним; але він є для Єф[ремо]ва ще більшим – предметом поожности, яким пишеться великими літерами – “Великий”, “Поет” (стор. 262).

При таких ревнивих стосунках до предмета Любови легко перейти межу в точності і навіть у вірності, легко погіршити проти даних науки. З уваг д. Єф[ремо]ва виходить, що рівного Ш[евчен]ку нема навіть у всесвітній літературі, що він трохи як не впав з неба, одно слово, що Ш[евчен]ко є з геніїв геній. Твердження, проти яких застерігають і показали логічні помилки і теоретики творчости. Так, ніби для даного випадку серед причин, що шкодить утворенню так званої еврології, науки про творчість, один вчений завважив: человечество условилось (неизвестно, по какому праву) смотреть на гениальность, как на что-то сверхчеловечное, возвышенное только, божественно недостижимое, блестяще-неуловимое, и я не знаю, что. Говорить о гении принято не иначе, как в самых осторожно-почтительных выражениях и т.д. (Вопросы теории и психологии творчества [т. V], стр. 134)¹. Такий пієтет дійсно може тільки пошкодити, хоча з відповідністю настрою серця і публіцистичному завданню – прославити національного генія якомога більше. А коли додати ще до цього пієтет патріотичний, або який інший, тоді прославлення генія прийме форми занадто суб’єктивні. В деякій мірі трапилось се і з д. Є[фремо]вим. Панегіричності і помилковости повно особливо найбільшу статтю (так у рукопису. – Л.Р.) його “Апостол правди”.

“Не вважаючи на свою офіціальну поведінку і досить випадкову освіту, геніальною інтуїцією розбирає Шевченко і давню славу рідного народу, й сучасні його злидні, творчим злетом здійсмається до оцінки ваги українського письменства в поезіях і т.д.” (17). Так каже д. Є[фремо]в. Ніяка інтуїція (так у рукопису. – Л. Р.) в даному разі ролі не грає. Тому що Ш[евчен]кові, хоч і припадкова, але стійка неофіціальна освіта. І знання своєї історії, і розуміння ваги нашої творчости, в чому стали йому в пригоді, між ін[шим] люде, напр., Гребінка і др.

Взагалі про особливу інтуїцію Шевченка, як принято розуміти її, говорити не приходиться. Він був поетом, так сказати, експериментального типу, що творив через спостереження і досвід.

Тим паче не приходиться підкреслювати інтуїтивність Ш[евчен]ка в початковий період його творчости, бо ознаки інтуїції є вірне вгадування істини. Сам же д. Є[фремо]в в тій же статті (ст. 2) підкреслює, що “поет переглянув свої попередні погляди й багато до чого поодміняв у них і, між іншим, погляд на історію”. Той, хто одгадує інтуїцію, поглядів, загалом не міняє, бо вона, як звісно з психології, заміняє йому досвід.

“Ось який довгий шлях пройшов Шевченко, — на першій же порі своєї діяльності, і пройшов його без чужої допомоги, майже самостійно і т.д.” (ст. 17), — каже далі Є[фремо]в про патріотичні виступи Ш[евчен]ка в перших його творах.

І подібне твердження може тільки примусити розвести руками. Говорити так, се значить нехтувати здобутки науки, що в особах Дашкевича, Колесси і др. давно вже показала особливі історичні погляди Ш[евчен]ка [,] вироблені під впливом польсько-української школи, поміж Рилеева, Маркевича, Метлинського і др. І винятковим фактом сії залежності не є зниженням генія Шевченка, бо важливо не тільки що, але і як позичити та висвітлювати. А в сьому смислі Ш[евчен]ко звичайно головує.

¹Цитовану працю розшукати не вдалося.

“Світогляд Шевченків трапляється, піднімає, переростає всякі умовні межі” і т.д. Знов панегірично висловлює автор, – і вислов його нічого не говорить. Бо які то “умовні межі” в творчості? І хіба може бути геній, що меж не має? Порівняйте й саме твердження ст. 136 згаданої вже нами капітальної праці по теорії творчості, ніби написаної для сього випадку! “І між геніальними заступниками людської думки завжди вміє він проказати власне слово і так проказати, як тільки один він потрапить” (с. 36). Знов панегірично заявл[яє] д. Є[фремо]в і не думає, щоб од сього хтось виграв. Бо хіба всесвітні західні генії потребують нашої проти д. Є[фремо]ва адвокатури? Звісно, ні, а в певному становищі опинимось тільки ті, хто з доброго приводу — піднесення Ш[евчен]ка — знижує всесвітніх гігантів поезії, які принесли на славу Ш[евчен]ка.

...“Шевченко певно єдиний між поетами всіх країн і часів надзвичайно цільна людина, душа якої не знала хитаннів та компромісів, вірила в правду і надіялась на перемогу в житті, особистого лиха не пам’ятаючи”. Так знов звеличує Ш[евчен]ка автор у статті “Поезія всепрощення” (ст. 47).

І коли одкинути невірну останню думку, бо прощаючи, Ш[евчен]ко не забував особистого лиха, – і коли навіть не одкидати її, то все ж таки запевнення автора мусить вразити. В панегіризмі далі вже йти нікуди! І хоч би згадав д. Є[фремо]в вигнанця Данте, про якого нагадує сам Шевченко, – щоб у своєму присуді спинитись. А Сервантес? А особливо Мільтон? А Джордано Бруно? Томас Кампанелло? А Онтаріо Андьєрі? Андре Шеньє? Лорд Байрон? Шеллі? Сильвіо Пелліко? Ібсен?¹ і т.д. Не говорячи вже про поетів руських (сих імен досить, щоб... на безкомпромісність, звичайно, умовну, і на любов до правди зробити власністю не тільки Ш[евчен]ка. Та не було б сумно, коли б було інакше... бо тоді б історія, справді, йшла б по[-] слов’янофільському. Гнилому захисту треба було б для навчання в правді почекати, коли з’явиться слов’янський правдолюбець Шевченко. Ні, досі історія ішла шляхом іншим: наш геній міг явитися тільки через те, що до нього шляхи правди розкидані були вже Заходом. Се нам треба пам’ятати завжди, як і те, що національна культура є мішанина самих різних впливів, через те кожного національного генія ми мусимо поставити в зв’язок не тільки з рідними попередниками, але і з чужими. Д. Є[фремо]в се забуває, і Шевченко являється в нього ніби одірваним од землі і таким з’явищем, про якого в світі і не чували. Що ми не чували, то правда, але Захід нами не здивуєш. Здивуєш хіба одним: визнанням своїх талантів (так у рукопису. – Л. Р.) чимсь виключним.

Підвищена температура в оцінюванні Ш[евчен]ка і деякий брак історичної перспективи — се головні хиби книжки д. Є[фремо]ва, написаної в тонах надто мажорних. Є в ній і інші хиби відносно розуміння Шевченка і його творів, єсть і просто неясності, що шкодять вясненню справи.

“Приїздячи до рідних околиць, Ш[евчен]ко раз у раз єднався з кріпаками, воліючи бути з ними, ніж в одному товаристві з “душевласниками” (ст. 4). На жаль, се не зовсім вірно. Ш[евчен]ко з власної охоти дуже багато мав діла з “душевласниками” і навіть з такими, що йому тільки життя псували, з “мочемордами”. І се зовсім зрозуміло. При всій любові Ш[евчен]ка до “найменшого брата”, що могли духовно дати йому ті кріпаки, “крім болю від незмоги їм допомогти”. А Ш[евчен]ко шукав інтелектуального товариства, та ще й душеприємного, і знаходив його якраз у “душевласників”. Факт

¹ *Мільтон Джон* (1608 – 1674) – англійський поет, політичний діяч і мислитель. Автор політичних памфлетів і релігійних трактатів. Найвідоміші твори – поеми “Утрачений рай”, “Повернений рай” і “Самсон-борець”. Уважають, що в перших двох поемах дістали відображення політичне життя в тогочасній Англії й доля самого автора. *Бруно Джордано* (1548 – 1600) – італійський філософ і поет, представник пантеїзму, послідовник учення М. Коперника. Спалений за вироком інквізиції. У літературних творах висміював педантизм і забобони, саркастично викривав лицемірний аморалізм, який принесла із собою католицька реакція. 1889 р. в Римі на місці страти мислителя було врочисто відкрито пам’ятник Дж. Бруно. *Кампанелла Томмазо* (1568 – 1639) – італійський філософ і письменник, один із перших представників утопічного соціалізму. Планував визвольне повстання проти іспанських загарбників, але був викритий і провів у в’язниці 27 років. У книзі “Місто Сонця” (1602, опубл. 1623) зобразив ідеальне, з його погляду, комуністичне суспільство. *Андьєрі Онтаріо* – невстановлена особа. *Шеньє Андре Марі* (1762 – 1794) – французький поет, журналіст і політичний діяч. Противник якобінської диктатури. Страчений на гільйотині. *Шеллі Персі Біші* (1792 – 1822) – англійський поет-романтик. – *Пелліко Сильвіо* (1789 – 1854) – італійський письменник, громадський діяч. Як учасник змови карбонаріїв 1820 ув’язнений, звільнений 1830. У прозаїчному творі “Мої темниці” (1832; перекладений багатьма європейськими мовами) з позицій християнського смирення розповідає про свої поневіряння, бесідує із самим собою.

сумний, але факт, що перечить твердженню д. Є[фремо]ва; хіба що термін “волюючи” прийняти в смислі доброго заміру.

“В попередньому письменстві Ш[евчен]ко знайшов “подготовлений ґрунт, щоб кинути в його найкраще насіння української думки” (ст. 6). Неясна термінологія. Що се таке за “українська думка”? Форма вся відповідного змісту.

Між іншим, говорючи про демократизм нашого письменства, д. Є[фремо]в завважає, що “такий напрям запанував у його традиційно аж до останніх часів” (ст. 6). Се малий для нього комплімент. Тим-то й цінно наше письменство, що той демократизм панує в ньому не традиційно, а цілком свідомо, продумано й критично. Кажучи, що “Шевченко був продуктом зовсім іншої соціальної атмосфери і всіх взагалі громадських обставин” (ст. 7), автор дає привід думати, що між соціальним та громадським єсть якась різниця... А се ж веде недосвідного читача до непорозуміння. З фрази “був другий учитель маляр, що замість науки виварював тільки воду з хлопця тяжкою роботою” (ст. 8), можна вивести несправедливо, що ще тяжко довго часу, а насправді лише кілька день. Та ж що се “виварювати” треба пояснити: Тарас головно, замість вчення, носив воду та тер фарби.

“Як одна була любов у Ш[евчен]ка до рідного краю й народу, так і одна була у його непримиренна ненависть до кріпацтва і всякої взагалі неволі” (ст. 23).

З цього погляду Шевченко завжди одинокий був і т.д. (ст. 25). І знов при таких панеґіричних твердженнях якісь перегини історії літератури, тільки лишається розводити руками.

“Тяжко жить на світі”, – цитує д. Є[фремо]в Ш[евчен]ка, і тут же додає, що в сю пору Ш[евчен]ко “може й не розумів ще всієї ваги горя людського” (ст. 28). Чому ж тоді “тяжко” Шевченко фізично не може собі уявити іншого кінця” (ст. 30). Думаю, що й ніхто не може, бо “уява” є процес психологічний.

“Правду Шевченко над усе ставить”, а дальше пишеться, що Ш[евчен]ко жде прихода Апостола “правди і науки” (ст. 33), а се вже щось інше. Думаю, що Ш[евчен]ко над усе ставив вільне щастя людське, куди увійдуть і правда, і наука.

Всі ці наші уваги стосуються головно до першої і найбільшої статті в збірнику: є щось сказати і про другі, напр. “Шевченко й українське письменство”. Автор не вдається тут до історичного літературного генезису творчости Ш[евчен]ка, а подає лиш його думки про українське письменство. Проте дає і деякі замітки відносно самої творчости. Торкається тут автор одного важливого питання — про причину писання російською мовою і дає на се досить “успокоительну відповідь” (ст. 61). Що Ш[евчен]ко волів писати по-українському, се факт неспорний, але не треба відкидати й того, що російська мова далеко не була йому чужою. Хоча, звичайно, не рівнялась рідній.

Перш за все, деякі російські його твори було надруковано в Из[вести]ях рос[ійсь]ких, себто в ж[урналі] урядових заборон, самостійно. Вдруге, і багато його дневника було написано по виході з заслання, теж значить, мимохить.

Які виводи? Один з них дається історією. По гострих відозвах про “Кобзаря” Ш[евчен]ко захитався і почав писати по-руському, щоб показати свою здібність і в сьому напрямі. З сього видно, що сталість писати рідною мовою він придбав тільки пізніше.

І другий вивод: руська мова, в деяких межах, теж дуже його була близьким, і власне, в такій інтимній справі, як дневник. Тут треба було передати всі одтінки душі, а, на жаль, у тогочасній українській мові потрібних слів або не було, або вони Ш[евчен]ку були невідомі. Навіть в українських листах Ш[евчен]ка є русизми. Через те Ш[евчен]ко мусив і без урядових причин писати нерідною мовою. І нічого тут з історичного боку страшного нема: інакше у нас в той час і статись не могло, і, навпаки, що більша честь Ш[евчен]ку, здається нам, натхненний вияв свого серця, кращу його частину, він передавав все ж таки по-українському.

При тих довгих увагах по роботі автор про розуміння Ш[евчен]ка ваги слова, дивно – несподіваним явиться такий уступ: “Чому Ш[евчен]ко почав писати рідною мовою – цього ми не знаємо, та, певне, й не дізнаємося ніколи про ту безпосередню причину, що дала йому перо в руки” (ст. 83). Правда, в сьому уступі автор поставив ряд питань, а не одно. Правда, й те, що не на всі їх можна одповісти з математичною точністю, але з порівнюючою психолоґії творчости можна було б зробити правдоподібні виводи.

“Чому почав Ш[евчен]ко писати рідною мовою? А якою ж він іншою міг писати, коли рідна була органічним висловом його душі”? Хто вложив йому перо в руки?

А хто дитиною вкладав йому вугіль в руки, щоб малювати? Та поетична енергія, що примушує талан до творчості... А в Ш[евчен]ка був же талан надзвичайний. Правда, він одкрився пізніше, не зразу... Про се говорить сам Шевченко з часом.

“Украинская строгаая муза долго чуждалась моего вкуса, извращенного жизнью в школе, в помещичьей передней, на постоянных дворах, в городских квартирах; но когда дыхание свободы возвращало моим чувствам частицу первых дней детства, проведенных под убогою батьковскою стрихою, она, спасибо ей, обняла и приласкала меня на чужой стороне”¹. Сього посвідчення, здається, досить. І звісно ж далі від Сошенка, що вірно. Творчество обгорнуло поета певно цілком, факт, який (нрзб.) показує, що безпосередньо штовхнуло Ш[евчен]ка до творчості: його внутрішня сила, а посередньо – вплив прочитаних ним поетів. Чому ж, як він став співати про рідний край, – теж ясно: від Гребінки до інших земляків одержав він національне виховання.

В статті “40-і роковини” теж треба прослідкувати панегіричне твердження, що “Ш[евчен]ко єдиний на весь світ справжній народний поет і т.д.” (ст. 143). А хіба російський Кольцов не “справжній”? А шотландський Бернс? А другі, менші поети? Що Ш[евчен]ко є вище них, то інше діло, що не можна ж через се забувати й про других. Тільки через великий пієтизм можна казати, що найбільшим діячем нашого письменства був, єсть і буде Ш[евчен]ко (ст. 144). Пророкування... всяких підвалин. Невже ж Україна спроможна тільки на одного генія? З новою пересадкою являється й звістка (ст. 250), що Ш[евчен]ко мав на віку 7 “неохмарних днів”.

Вважаю теж зовсім зайвим передрук статті “Недбале видання”, написаної в 1899 про “Київську Старину” в справі “Кобзаря” 1899 р.

Тепер, по виданню Доманицького, практичної ваги ся статейка не має, а в теорії знайти, що колись “К. Старина” щось недбало зробила, – кому воно цікаво? До мінусів книжки треба відносити повторення часом в одній статті того, що говорилось в другій, – хіба видавництво мало по меті не Шевченка, а повне зібрання творів д. Єфремова. На жаль, завважаються часом хиби і в строї викладу: брак схоластики, спроба розпросторювання, гучні фрази. Се щодо хиб. Звичайно, в книзі є й плюси. Той, хто любовно вчив Ш[евчен]ка, не міг не подати про нього цінних думок. Правда, Ш[евчен]ка автор обхопив не широко і без перспективи, але звичайно сказано про нього вірно: про його демократію, (нрзб.; можливо, позитивізм або позицію) правдолюбство, всепрощення і т.ін. Подані цінні звістки, як в статтях “Поет і жандарм”, “Шевченко в світлі офіційної критики”; дано цікавий аналіз, як в статті “Шевченкове посланіє”: підкреслено влучні деякі риси вдачі Ш[евчен]ка – “Шевченко за ґратами”, “Ш[евчен]ко про себе самого”.

Взагалі ж і сі статті, і чисті публіцистичні, коли одкинути їх зайвий панегірик, для широкої публіки, безперечно, вагу мають.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Єфремов С.* Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – 688 с.
2. *Куфас І., Левенець І., Шаповал Ю.* Сергій Єфремов і його щоденники // *Єфремов С.* Щоденники: 1923 – 1929. – К.: ЗАТ “Газета “Рада”, 1997. – С. 5–20.
3. *Некрологи* й спомини. Іван Матвійович Стешенко // *Наше минуле.* – 1918. – №2.
4. *Нова рада.* – 1918. – 3 серп.
5. *Соловей Е.* Єфремов як шевченкознавець // *Єфремов С.О.* Шевченкознавчі студії / Передмова Е. Соловей; Упоряд. О.В. Меленчук. – К.: Україна, 2008. – 368 с. – [С. 9].
6. *Соловей Е.* Суспільна й літературна доба в щоденниках Сергія Єфремова // *Єфремов С.* Щоденники: 1923 – 1929. – К.: “Газета “Рада”, 1997. – С. 21–30.
7. *Тюрменко І.* Іван Стешенко та його час // *Український педагог Іван Стешенко: Посібник з історії педагогіки для курсистів інститутів удосконалення вчителів, студентів вищих пед. навч. закладів / Київ. міжрегіональний Ін-т удосконалення вчителів ім. Б. Грінченка.* – К., 1994.

*Підготовка тексту, вступне слово
та коментарі Лариси Реві*

Отримано 15 лютого 2013 р.

м. Київ

¹ *Шевченко Т.* Письмо Т. Гр. Шевченка к редактору “Народного чтения” // *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. – К., 2003. – Т. 5. – С. 199.